

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ДРАМАРЕЦЬКИЙ Борис Болеславович

ГОЛОД 1921 - 1923 РОКІВ В УКРАЇНІ

07.00.01 - історія України

С

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському університеті імені Тараса Шевченка

Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор Слюсаренко Анатолій Гнатович

Офіційні опоненти: доктор історичних наук,
професор Горбул Олександр Дмитрович;
кандидат історичних наук,
доцент Хорошун Борис Іванович.

Провідна організація - Національний аграрний університет.

Захист відбудеться "25" квітня 1997 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 01.01.38 в Київському університеті імені Тараса Шевченка (252601, м.Київ, вул.Володимирська, 60, кім.349).

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці університета (252601, м.Київ, вул.Володимирська, 58, кім.10).

Автореферат розіслано "___" _____ 1997 року

**Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, кандидат історичних
наук, доцент**

О.П.Гончаров

Актуальність дослідження причин сільськогосподарської і продовольчої кризи в Україні на початку 20-х років та голодомору її народу в 1921 - 1923 рр. має принциповий характер для сучасного життя. Сумна й трагічна українська історія переконує у приреченості народу, що втратив свою державність та став об'єктом гігантського політичного і соціально-економічного експерименту, впровадженого більшовицьким керівництвом та насадженого ним антинародного режиму. По друге, аналіз тих подій переконливо свідчить про безперспективність спроб налагодити управління виробництвом і розподілом продукції позаринковими методами та неможливість забезпечити виробництво сільськогосподарської продукції через позбавлення селян матеріальних стимулів до господарювання. Виникає потреба з'ясувати: голод в Україні в 1921-1923 роках виник внаслідок посухи чи став логічним наслідком тогочасної аграрної політики радянської влади. До того ж, реформування сільськогосподарського виробництва на сучасному етапі потребує аналізу історичного досвіду минулого. Все це й зумовлює актуальність даного дисертаційного дослідження.

Об'єктом дисертаційного дослідження є причини та наслідки голоду 1921-1923 років в Україні, аналіз політичної та економічної ситуації в країні у той період. З'ясована продовольча політика більшовицького керівництва та її зміна через незадоволення основної маси селянства. Вивчено ефективність державної допомоги голодуючим, що включала накладання різних додаткових податків та поборів, а також вилучення церковного майна. Висвітлена діяльність міжнародних благодійницьких організацій в процесі рятування голодуючих та відбудови аграрної галузі.

Предметом дослідження є документи вищого більшовицько-державного керівництва, їх рішення щодо проведення соціально-економічної політики на селі, накази державних органів

влади про використання збройної сили продовольчими органами. Писемні свідчення сучасників про катастрофічне становище голодуючого населення. Договори з міжнародними допоміжницькими організаціями та угоди про продаж українського хліба за кордон.

Ступінь розробки проблеми. Перші публікації про продовольчі труднощі і голод на Півдні України у 1921 - 1923 роках з'явилися ще в першій половині 20-х років. Це були, переважно, офіційні документи¹ державних структур, які відображали різні підходи радянських органів та правлячої партії до сільського господарства та продовольчої проблеми, до подолання голоду. Одночасно в ті роки вийшла значна кількість популярних брошур і статей, що були присвячені, як проблемі в цілому, так і конкретним її аспектам. Як правило, їх писали економісти - працівники ЦСУ, агрономи, землеміри та практики сільського господарства А.А.Браунер, А.Д.Альтерман, П.І.Фомін та багато інших.² Вони аналізували тогочасне господарство, процес розшарування селянства, наслідки тих чи інших нововведень на селі. Мета цих робіт - дати селянам практичні поради щодо ведення господарства. Автори, в основному, висловлювали офіційну точку зору на події в українському селі, пояснюючи причини голоду наслідками відсталості Росії, війною та посухою, що охопила у 1921 році ряд південних губерній. Пильнішу увагу на проблему голоду приділили представники медицини В.М.Коган, Б.В.Фавр, Л.Й.Айхенвальд та інші.³ Обстежуючи стан здоров'я селян голодуючих губерній, вони

¹ Итоги борьбы с голодом в 1921-1923 гг. - Харьков, 1923; НКЗ УСРР. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. - Харків, 1922; Арнаутов В.А. Голод и дети на Украине. По данным секции помощи голодающим детям при Центральном Совете Защиты детей на Украине и по другим материалам - Харьков, 1922.

² Браунер А.А. Животноводство. - Одесса, 1922.; Альтерман. Хлебные ресурсы Украины. - Харьков, 1923; Фомин П.И. Украина (экономическая характеристика). - Харьков, 1923.

³ О голоде. Сборник статей. - Харьков, 1922.

з'ясовували проблеми харчування та психічні захворювання на ґрунті голоду. В доповіді лікаря Л.Й. Айхенвальда "До казуїстики людоджерства" зазначалося, що людоджерство в період наявного голоду - це здвиг рівноваги народної психіки, безумний крик душі, невтримний рефлекс, нарешті, цілковите зникнення відчуття відрази. В жодному з інших тогочасних видань дослідник не знайде таких безпосередніх свідчень про драму мільонів людей. Тому вони постають як історіографічне, так і історичне джерело.

Видання 20-х рр. насичені певним фактичним матеріалом, характеристикою стану селянської родини. Однак, об'єктивному вивченню трагедії 1921 - 1923 років перешкождали догматичні стереотипи і надмірна політизація історичної науки.

Зміна партійно-державної політики у 30-х роках відбилася і на розробці питань за досліджуваною темою. В ці роки маса вчених-аграрників зазнала репресій, і до 50-х років дослідження проблеми було фактично припинено.

Новий етап у вивченні голодомору 1921 - 1923 рр. настав у 50-ті- першій половині 80-х рр. Появилися праці загального та спеціального характеру.⁴ Однак автори цих та інших видань обходили мовчанням причини голоду, втрати населення й зводили ці

⁴Усков Ф. Комнезemi України в період військового комунізму і переходу до непу.- К., 1950; Колісник М.К. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1919 - 1920). - Харків, 1958; Советское крестьянство: Краткий очерк истории 1917-1970.- М. 1973; Головач Ф.В. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР. - К., 1982; Сташевский Д.М. Прогрессивные силы США в борьбе за признание советского государства 1917-1933.- К., 1969; Поляков Ю. 1921-й победа над голодом.- М., 1975; Дело трудящихся всего мира: Факты, документы о братской помощи и солидарности трудящихся зарубежных стран с народами Советского Союза.- М., 1957; Рыбинский М.И., Тарле Г.Я. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921-1922 гг.) // Исторический архив,- 1951, N 14; Кісельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (емігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні //Укр.іст.журн.- 1965, N 9.

сумні події лише до показу зусиль компартії і радянської влади, а також пролетарських міжнародних організацій по наданню продовольчої та медичної допомоги українському селянству. Зусилля ж прогресивних буржуазних організацій, допомога яких значно перевищувала державну применшувались, як і релігійних добровільних товариств. Захищаючи офіційну політику, автори цих праць багато добродійницьких організацій звинувачували у проведенні антирадянської політики та у втручанні їх у внутрішні справи держави.

Період гласності та плюралізму думок, що розпочався в умовах перебудови та особливо з проголошенням Україною державної незалежності, позначився появою нових підходів до даної проблеми. В кінці 80-х - початку 90-х років з'явилися чисельні статті та публікації у періодичній пресі, автори яких переборювали вульгарно-соціологічну схему та поклали початок об'єктивному вивченню подій та фактів. В працях Г.І.Сургая, В.В.Калініченка, С.Р.Ляха, А.Л.Зінченка, О.В.Лещенка та інших⁵ аналізується негативний вплив соціально-економічної політики більшовиків на стан аграрного сектора України та з'ясовується ступінь забезпечення населення продовольством у 20-х роках.

Помітним вкладом в розробку проблеми є публікації О.М. Мовчан⁶, в яких започатковано новий підхід до причин голоду 1921 - 1923 років. Автор зокрема вказала на такі визначальні причини народного лиха, як військово - адміністративні методи господарю-

⁵Сургай Г.І. Сільське господарство України: Уроки минулого і сучасний аграрний курс.- К., 1991; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929).- Харків, 1991; Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві в умовах непу.- К.,1990; Зінченко А.Л. Як була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?//Укр. іст.журн., - 1992, N 1; Лещенко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні //Укр. іст. журн.-1991, N10.

⁶Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921-1923 роках //Укр. іст. журн.-1989, N10; Мовчан О.М. Голод 1921-1923 років на Україні //Укр., іст.журн.-1990, N 10,12.

вання більшовиків на Україні та здійснюваних з Москви зверх-централізованих міжреспубліканських відносин. Голодомору 20-х років приділялася увага і у роботах істориків зарубіжних країн, зокрема, з української діаспори⁷. Вони описували катастрофічні наслідки економічної політики більшовицького уряду та жахливі події, що відбувалися в українському селі. Однак у наведених роботах недостатньо висвітленими лишились такі важливі аспекти, як виникнення голоду через соціально-економічні перетворення більшовицької партії, застосування насильницьких заходів "воєнного комунізму" та продовження їх в Україні після прийняття непу. Залишились не висвітлені такі питання: як приховування вищими партійними органами влади інформації про голод, максимальне викачування хліба з українського села й відправка продовольства на користь "червоних столиць" та Поволжя, а пізніше - для постачання закордонних ринків, антицерковна політика держави у вилученні церковного майна для голодуючих. Не знайшло поглибленого з'ясування волонтаристський характер організації допомоги голодуючому населенню радянськими органами та допомога голодуючим іноземними благодійницькими організаціями.

При написанні дисертації використана широка **джерелознавча база**. Вивчено архівні та опубліковані документи, вітчизняна та закордонна періодична преса⁸.

Документальні матеріали умовно виділені в чотири групи. До першої віднесені статистичні збірники⁹, що відображали стан

⁷ Герасимович І. Життя й відносини на Радянській Україні - Берлін, 1922; Герасимович І. Голод на Україні. - Берлін, 1922; Субтельний О. Україна. Історія.-К., 1991.

⁸ Більшовик (Київ) - 1923; Вісті (Харків) - 1922; Комуніст (Харків) - 1920; Селянська Правда (Харків) 1923; Вісті ВУЦВК - 1920; Діло (Львів) - 1922.

⁹ НКЗ УССР Сельское хозяйство Украины. Статистический сборник.- Харьков, 1923; Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918 - 1923. За пять лет работы ЦСУ.- М., 1924.

сільського господарства в даний період. Друга група - це стенографічні звіти з'їздів та конференцій КП(б)У, стенограми сесій Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Звіти Наркомзему УСРР та Української Економічної Ради, Ради Праці і Оборони. В них вміщені доповіді офіційного характеру, виступи учасників вказаних форумів, прийняті на них резолюції та постанови¹⁰. Значний фактологічний матеріал міститься у доповідях та звітах центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду при ВУЦВК¹¹. Документальні збірники, в яких вміщувались декрети, закони та постанови уряду України з аграрно - селянського питання¹². Особливе місце займають документи видані окремим збірником¹³ в 1993 р. за передмовою та редакцією відомого фахівця проблеми - С.В.Кульчицького, та журналах на початку 90-х років¹⁴, де вміщені архівні матеріали, що висвітлюють соціальні причини голоду. Вони руйнують стереотипи про характер економічної політики уряду у 1921-1922 роках, розкривають катастрофічні наслідки продрозкладки для економіки і матеріального становища населення України.

¹⁰Всеукраїнська конференція КП(б)У.- Харьков, 1921; Стенографический отчет II сессии ВУЦИК VI созыва 24 - 27 мая 1922г.,- Харьков, 1922; Соціалістичне будівництво в сільському господарстві України. Цифрові матеріали по доповіді В.Я.Чубаря та А.Г.Шліхтера на IV сесії ВУЦВК X скликання. - Харків, 1928 р.; Отчет Наркомзема УСРР за 1920г.- Харьков, 1921; Народное хозяйство Украины в 1921г. Отчет УЭС Совету труда и обороны. - Харьков, 1921.

¹¹Год борьбы с голодом 1921-1922. Через делегатов VII Всеукраїнського съезда Советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе.- Харьков, 1923; Голод и помощь в УСРР: Цифровые данные по материалам ЦК помгол при ВУЦКе на 1 мая 1922г.- Харьков, 1922

¹²Збірник законів та розпоряджень робітничо - селянського уряду України за 1921-1923рр.

¹³Голод 1921-1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів.,- К., 1993.

¹⁴Маскудов С., Документи з архіву ОДПУ 1921-1927рр. //Укр. іст. журн., 1992, N.2.

Значну частину джерельної бази склали документи почерпнуті в архівах. В дисертації використані матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Зокрема, протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У (ф1) та матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Цінним джерелом є документи вищих партійних і державних установ, і в першу чергу Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф1) та Ради Народних Комісарів УСРР (ф2). Вони доповнюють численні матеріали, що надходили в центральні установи з місць і містять первинну інформацію про становище населення в голодуючих губерніях.

Матеріали Всеукраїнського Центрального комітету незможних селян (ф.257) висвітлюють руйнівні наслідки продрозкладкової політики уряду. У документах Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК (ф.258), Центральній нараді захисту дітей (ф.20) міститься досить широка інформація про жахливі картини голоду на Півдні України та катастрофічне становище дітей, а також заходи радянського керівництва щодо порятунку голодуючих. Дисертант вивчив також документи Народного комісаріату іноземних справ (ф4), в яких йдеться про постачання продуктами українських голодуючих та вивіз хліба за кордон. Документи містять інформацію про діяльність іноземних благодійницьких організацій - Повноважне представництво УСРР при всіх закордонних установах допомоги голодуючим при Всеукраїнській центральній комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф.261).

У фондах народного комісаріату продовольства (ф.340), Особливої комісії по паливу та продовольству (ф.3040), Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (ф.539) та Ради професійних спілок України (ф.2605), а також Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР (ф.3204) містяться матеріали,

які відбивають процес нормування державного хлібного фонду шляхом позаекономічного примусу, використання збройної сили продовольчими органами проти селянства, а також виявлено документи, що свідчать про опір селянства органам влади. Наявні джерела доводять неспроможність оцінок колишньої радянської історіографії про лібералізацію хлібозаготівельної політики уряду після проголошення у березні 1921 р. Декрету про продподаток.

Наукова новизна дисертації полягає у відсутності конкретно - історичних праць, в яких обрана автором тема висвітлювалась би на рівні сучасних досягнень української вітчизняної історіографії, включаючи сюди і використання раніше не опублікованих архівних матеріалів:

- вперше комплексно досліджуються причини, масштаби та наслідки голоду;
- наявні джерела дали можливість глибше, ніж це висвітлено в історичній літературі, показати процес формування державного хлібного фонду, використання при цьому позаекономічного примусу, насильницьких методів хлібозаготівель;
- значно ширше показана участь видатних громадських українських діячів, що знаходились в змушеній еміграції в організації допомоги голодуючому населенню України;
- поглиблено висвітлена діяльність як іноземних благодійницьких організацій і комітетів у допомозі українським селянам та надання ними коштів та знарядь для відбудови сільського господарства, так і урядів ряду іноземних країн;
- критично висвітлена діяльність державних допоміжних структур, зокрема, проаналізована робота Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК та Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду;

- на основі нових джерел розкрито підступну політику більшовицького уряду щодо церкви та методи проведення кампанії по вилученню церковного майна;
- вносяться істотні доповнення щодо кількості голодуючих селян, хворих та загиблих від голоду;
- вперше розглядається діяльність органів охорони здоров'я по допомозі постраждалим та ліквідації осередків епідемічних захворювань;
- висвітлюється діяльність інтернаціональних емігрантських сільськогосподарських та промислових груп іноземних громадян, зокрема, канадських сільськогосподарських комун.

Мету даного дисертаційного дослідження складають:

- поглиблений аналіз політичних і соціально - економічних причин, що привели до руйнації продуктивних сил сільськогосподарського виробництва в Україні;
- простеження змін політики держави та правлячої партії в ставленні до селянства;
- виявлення пагубних наслідків зверхцентралізованих відносин, які визначалися волюнтаристичними методами всупереч реаліям у хлібозаготівельних планах;
- уточнення на основі нових джерел кількості голодуючих та число жертв голоду;
- визначення ролі іноземних благодійницьких організацій та комітетів у рятуванні голодуючих України;
- встановлення ступеня наукової розробки обраної проблеми в історичній літературі, з'ясування рівня дослідження вказаних питань.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921-1923 роки з ретроспекцією на події громадянської війни та відбудову сільського господарства республіки у середині 1920-х роках. Саме в перші роки правління більшовицького режиму відбулася спроба управління сільськогосподарським виробництвом та розподілом продукції позаринковими методами, що призвело до масового голодомору у 20-ті роки.

Теоретична і практична значимість результатів дослідження, наявні факти, положення та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, а також в лекційно-викладацькій роботі при читанні нормативних і спеціальних курсів. Зібраний матеріал дозволяє розширити інформативне поле історичної науки.

Апробація результатів дослідження знайшла відображення у публікаціях автора, доповідях та виступах на наукових конференціях і семінарах. Основні положення і висновки дисертації доповідалися на кафедрі історії України Київського університету ім.Тараса Шевченка.

Структура дисертації складається зі вступу, чотирьох розділів, в кінці роботи зроблені висновки та додано список використаної літератури та джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, визначається предмет та об'єкт дослідження, його хронологічні межі. Подається історіографія проблеми та визначається ступінь її розробки, вказується використана джерельна база. Визначена мета дослідження, обґрунтовується наукова новизна та основні положення, які виносяться на захист.

У першому розділі "Сільськогосподарська і продовольча криза в Україні" аналізується економічна політика партії більшовиків та радянського уряду, розкривається становище сільського господарства та аграрних відносин на початку 20-х років. Обґрунтовується висновок, що причиною голоду в Україні стали позаекономічні методи господарювання, волюнтаристське ставлення до розвитку економіки більшовицького уряду. Саме соціально-економічні перетворення на селі та насильницькі заходи, за допомогою яких вони здійснювались, спричинялися до появи голоду в Україні. Посуха, яка мала місце на початку 20-х років, лише усугубила катастрофічне становище в сільському господарстві.

Світова та громадська війни призвели селянські господарства до зубожіння, супутником чого було різке падіння врожаїв і скорочення посівної площі. З приходом до влади більшовики утримували в Україні свої збройні сили, примушуючи селян годувати червоноармійців. Було встановлене жорстке керівництво у формуванні аграрних відносин, що ґрунтувалися на позаекономічному примусу до праці. Селяни змушені були зносити й запроваджені різні реквізиції та побори. Часто вживаними карами були конфіскації майна (в багатьох випадках це було причиною засуду на смерть).

У ході класової боротьби були винищені десятки тисяч товарних селянських господарств. Причиною деградації галузі стала націоналізація землі, а передача її в розпорядження наркоматів зумовила її одержавлення. Експропріація поміщицьких маєтків (головних виробників товарної сільськогосподарської продукції до революції), не могла компенсуватися за рахунок розширення виробництва в селянських господарствах.

З часом викачка хліба набула особливої жорсткості зі складанням "чорних списків", запровадженням системи заложників, створенням комнеземів та застосуванням військових частин. Саме

там, де найбільш активно здійснювалась продрозкладка (Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії) спостерігалось скорочення посівних площ і, навпаки, території, де точилися найжорстокіші бойові дії (Київська, Одеська, Подільська, Донецька, Волинська та Катеринославська губернії), дефіцит селянських засівів був найменшим.

В результаті проведення такої економічної політики правляча партія досягла конфронтації з масою селянства. Початок 20-х років позначався впертою, хоча і неорганізованою партизанською війною з державою. Розвал економіки та невдоволення більшості населення країни соціально-економічною політикою уряду спричинилося до того, що більшовики змушені були відступити від практики військового комунізму й повернутися до товарно-грошових відносин у господарському житті, що в певній мірі заспокоїло селянство. Однак ці зміни не відразу торкнулися України. На відміну від РСФРР, в УСРР зберігався розкладковий метод хлібозаготівель, запровадження обсягу податку залежало від виконання боргу минулих років. Все це посилювало селянську боротьбу. Навіть ті прошарки населення, які раніше підтримували радянську владу, у 1921 році виказували своє незадоволення продовольчою диктатурою. У виступах проти радянської держави брали участь не тільки заможні господарі, а й багато середняків та бідняків. Вони добивалися не зміни існуючого ладу, а зміни політики з аграрно-селянського питання.

Декларована заміна розкладки продподатком не враховувала реальні можливості селян, податкові завдання встановлювалися згори, за сфальсифікованими даними Наркомпроду РСФРР. В окремих регіонах України ставки податкових завдань були штучно підвищені, щоб більше викачати продовольства в голодуючі губернії Росії. Неймовірно високі вимоги та бажання властей за будь-яку ціну виконати податкові завдання призвели до насильства.

Свавілля продпрацівників викликало чисельні зловживання, злодійство та хабарництво. Разом з тим розвал транспорту призвів до того, що все продовольство не в змозі було вивезти своєчасно - на сипних пунктах збиралося сотні тисяч пудів збіжжя, через недбалість воно гинуло.

Повністю виснажене систематичним пограбуванням і свідомим руйнуванням українське село не могло протистояти посусі, яка охопила південні райони, що привело до початку голоду в Україні.

У другому розділі "Голод 1921-1923 років та його соціальні наслідки" узагальнюються жахливі події, пов'язані з масовим голодуванням населення. У 1919 році, не дивлячись на війни та революції, Україна все ще мала запаси хліба (960млн. пудів збіжжя і це без урахування цукру, кукурудзи, соняшника, картоплі тощо) і могла пережити будь-який недорід. Однак більшовики за два роки у селян викачали все продовольство, навіть ті запаси, що вони залишали на випадок неврожаю. І хоча у червні 1921 року уряд мав вірогідну інформацію про насування голоду, а в жовтні почали надходити тривожні звістки про голодування населення, аби успішніше викачувати продовольство, та з метою "не створювати паніки", керівництво УСРР, свідомо приховувало факти голоду, догоджаючи Москві. Тому органи влади не поспішали зі зменшенням у потерпілих від посухи губерніях обсяг податку. Цей розрахований злочин посилив голодування та смертність населення Півдня й усєї України.

Лише в грудні 1921 року, коли селяни опинилися на грані вимирання, на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У українське керівництво визнало наявність голоду. Тим часом голодування зростало. Щоб протриматись до нового врожаю люди вживали в їжу різні харчові сурогати. Голод ніс з собою безпритульність, злочинність, бандитизм, людожерство. Сотні тисяч обезсилених людей не могли боротися з хворобами. У відчаї люди кидали насиджені

місця і перебиралися у нові, шукаючи порятунку. Від цього найбільш страждали діти. Незважаючи на це, продовольчі органи наполегливо продовжували викачувати хліб.

Намагаючись виправдати позицію центрального керівництва й безпринципність українського уряду, Допгол ВУЦВК заявив про послаблення голоду. Однак факти свідчать, що на весну 1922 року кількість голодуючих збільшилася, - тільки по п'яти губерніям - Запорізькій, Донецькій, Миколаївській, Одеській, Катеринославській - голодувало 4 200 тис. чол.

В травні 1922 року голова ВУЦВК Г.І.Петровський звернувся до Всеросійського ЦВК з проханням припинити вивіз добровільних зборів з республіки та заборонити вивіз наркомпродівських вантажів. Влітку 1922 року цю вимогу центральне керівництво частково задовільнило. Але на цей час продовольчі ресурси України були вичерпані.

Восени 1922 року північні райони РСФРР вийшли з продовольчої кризи, однак голод в УСРР не припинявся. Як свідчать документи, у неврожайних губерніях почався масовий забій худоби та розпродаж реманенту. Надмірний вивіз хліба в Росію та неможливість вести самостійно господарство призвело до катастрофічного скорочення посівних площ. До того ж, знову почалася посуха. Вона охопила територію на третину меншу попереднього року. Однак врожай на Правобережжі та Лівобережжі давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній, а й вивезти по-за межі України близько 15 млн.пудів зерна. Вивезено ж його було значно більше. Тільки хлібний експорт становив 13,5 млн.пуд., до того ж на форсоване промислове відродження з України було надіслано до сусідніх республік більше 9 млн.пуд. хліба.

І якщо в землеробстві намітився вихід з кризи, то в тваринництві вона досягла апогею. Поява товарних лишків дала змогу реалізувати ідею продподатку, однак частка України у формуванні

загальносоюзного хлібного фонду майже не змінилася. До того ж урядова комісія по обстеженню голодуючих місцевостей визначила продовольчі і фуражні потреби цих губерній на мінімальному рівні, виходячи з 18 пуд. зерна щорічно на кожний селянський двір, що призвело до хибного висновку про можливість залишення на повному самозабезпеченні цього регіону у 1922 - 1923 роках. Тому почався новий етап вимушеного голодування. До краю загострилися соціальні явища, катастрофічно зростала дитяча безпритульність. Голодувало населення раніше стабільних на врожай районів. Взимку 1922-1923 років голод посилювався. Весною 1923 року населення південних губерній України відчуло гостру продовольчу нестачу. І лише з реалізацією врожаю 1923 року продовольчий стан суттєво змінився. Збільшення зернових ресурсів на 20 % дало змогу помітно поліпшити харчування населення, особливо на Півдні, де валовий збір зерна порівняно з попереднім роком збільшився на третину, хоча й тоді 1 100 тис. душ населення колишніх голодних районів продовжували відчувати гостру продовольчу потребу.

Якщо голод 1921-1922 років в Україні був викликаний надмірним викачуванням хліба на користь голодуючого Поволжя, то у 1922-1923 роках продовольство вилучалося для потреб форсованого промислового відродження країни і формування закордонних ринків.

У третьому розділі "Діяльність державних органів щодо допомоги голодуючому населенню" розглядається політика радянських органів влади у рятуванні голодуючих. Ще восени 1921 року потерпілі від посухи райони РСФРР були звільнені від продподатку і дістали допомогу від партійного, радянського та профспілкового апарату. Активно використовувалися і державні ресурси, перерозподілявся продовольчий фонд, запроваджувалися спеціальні податки. З цією ж метою використовувалися й продовольчі ресурси України.

Під приводом рятування голодуючого населення була оголошена кампанія по вилученню церковного майна та цінностей (в Україні вона проводилася за вказівкою московського керівництва). Це була своєрідна політична авантюра. По-перше, влада заборонила церквам проводити добровільні внески та побори на користь голодуючих; по-друге, у церкві не було такої кількості дорогоцінностей аби при їх вилученні отримати величезні грошові суми. Мала вона й приховану антицерковну спрямованість - щоб забезпечити лояльність чи нейтралітет народу, чекісти чинили жорстокий моральний та фізичний тиск на духовенство, примушуючи їх звертатися до віруючих із закликом не протидіяти в разі вилучення церковного майна. З цією ж метою була проведена робота по розколу церкви і створена "Жива церква", яка підкреслювала свою лояльність до більшовицької влади, на її утримання витрачалися колосальні грошові суми. В місцевостях, де ідея вилучення не одержала підтримки, хід вилучення нагадував чергову військову операцію з застосуванням органів ДПУ та військових частин. Награбовані коштовності направлялися у розпорядження центрального керівництва і тільки з літа 1922 року власті України отримали право залишати до 15 % з пограбованих українських церков.

З метою залучення додаткових коштів на потребу голодуючому Поволжжю за постановою ВУЦВК був створений Робітком та Допгол. Накладання додаткових податків та поборів обтяжило й без того непомірно обкладене селянство. Основні ж ресурси з них направлялися до РСФРР, залишаючи свому народу лише третину з власних фондів.

Восени розпочалася практика закріплення неврожайних губерній до благополучних і звільнення їх від нарядів для РСФРР. З грудня 1921 року, коли замовчування фактів голодування населення стало неможливо, а продовольчі ресурси були вже повністю вичерпані українські органи влади отримали право переводити потерпілі

губернії в розряд голодуючих. Згодом вони дістали дозвіл допомагати своєму народові, але виключно за рахунок внутрішніх коштів і за умови переважного забезпечення голодуючих РСФРР. Тоді ж УСРР у відношенні забезпеченості посівним матеріалом була прирівнена до губерній Росії. У офіційно проголошених неврожайних губерніях дозволялося заміняти продовольчий податок на гроші та зовсім звільняти їх від податку. ЦК Допгол взяв на себе обов'язок регулярно забезпечувати 1 108 тис. голодуючих у РСФРР та 632 тис. - у УСРР.

У лютому 1922 року у зв'язку з різким загостренням продовольчої кризи та намаганням врятувати якомога більше людей, в організації благодійницької кампанії з'явилися елементи адміністративного тиску: введення примусових податків, розкладка "голодних пайків" та "голодного паспорта". Здійснення надзвичайних заходів, які виходили за межі податкової політики забезпечили приплив додаткових коштів, проте цього було недостатньо. У травні 1922 року допомога охоплювала лише 9,7 % тих, хто її потребував (в Росії вона охоплювала від 60 до 80 %).

З літа ЦК Допгол отримав право залишати всі кошти по загальногромадському податку в Україні, водночас були залучені кошти з РСФРР, однак вони були мізерні, якщо врахувати що в той час з України до Росії було вивезено 28 млн. пудів продовольства. Таким чином, декларативно заявивши про організацію допомоги українським голодуючим республіканські органи влади продовжували забезпечувати потерпілі райони Росії, залишаючи своєму народові лише крихти. До того ж плани продовольчого забезпечення України виконувалися повільно.

У четвертому розділі " Допомога голодуючим України міжнародних благодійницьких організацій" розглядається робота іноземців, направлена на рятування голодуючих України. Ще з літа 1921 року на допомогу голодуючому Поволжю почали активно за-

лучати міжнародні благодійницькі кола, в Україні договори з ними були підписані лише взимку, та й то поки вони самі не проявили ініціативи. Так, на міжнародній конференції в Женеві по допомозі голодуючій Росії Фрїтьоф Нансен вимагав організувати допомогу Україні, а в мотивах виказав, що голод в Україні викликаний швидше політичними ніж економічними причинами. Іноземна допомога, що набула широкого розмаху весною 1922 року виявилася багато ефективнішою від державної, перевищуючи останню більш ніж 4 рази. Створювали чисельні допоміжницькі комітети для рятування свого народу і відомі громадські та політичні діячі, що знаходилися у той час в еміграції, такі як - М.Грушевський, В.Винниченко та інші. В результаті діяльності іноземних добродійницьких організацій було врятовано сотні тисяч людей від голодної смерті. Помітну роль відіграли іноземні благодійники і в процесі відбудови сільсько-го господарства та боротьбі з наслідками голоду, утримуючи за свої кошти лікарні та надаючи реконструктивну допомогу.

Хоча населення продовжувало голодувати, радянські органи влади з осені 1922 року почали поступово згортати допомогу голодуючим, спрямовуючи основні кошти на відбудову сільського господарства. Поступово припиняли свою роботу і іноземні благодійники. Саме український хлібний експорт послужив сигналом до згортання їх роботи, поскільки міжнародні кола були переконані в неможливості продавати хліб за наявності голоду.

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Перший масовий голодомор за радянських часів 1921-1923 років в Україні став результатом акції більшовицького режиму, спрямованої на упокорення багатомільйонних мас українського селянства, усього українського народу. В результаті правляча партія досягла лише конфронтації маси селянства до антина родного режиму.

Декларативно заявивши про організацію допомоги потерпілим районам України, уряд всіма способами продовжував викачу-

вати хліб. Тривалий час не дозволяв розгортати роботу і міжнародним благодійницьким організаціям, аж поки вони самі не проявили ініціативи. Іноземна допомога, що набула широкого розмаху лише весною 1922 року виявилася багато ефективнішою державної, на багато перевищуючи останню. В результаті їх діяльності було врятовано сотні тисяч людей від голодної смерті.

Таким чином за перші роки свого правління більшовики остаточно підірвали матеріальні ресурси України, знищили вони й останній продуктивний її елемент - українське селянство. Аналіз фактичного матеріалу дозволяє встановити безпосередні причинно-наслідкові зв'язки між завоюванням російськими більшовиками України та їх політикою, що призвела до глибокої деградації продуктивних сил села.

Історичний досвід свідчить про неможливість виробництва сільськогосподарської продукції в умовах позбавлення селян матеріальних стимулів та катастрофічні наслідки, до яких може призвести така політика. Тому потрібно враховувати досвід минулого, щоб не повторювати помилок минулих літ та забезпечити ефективність сучасного аграрного курсу.

ОСНОВНІ АСПЕКТИ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**ВИКЛАДЕНО У ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:**

1. Голод 1921 - 1923 років в Україні. (Маловідомі сторінки трагічної історії). - К., 1997.
2. Причини голоду 1921 - 1923 років в Україні //Вісник Київського університету. - 1995, N 33 - с.152-158.
3. Голод 1921 - 1923 років в Україні //Деп. в ГНТБ Укр. 20.06.95, N 1613 - УК 95.
4. Вилучення церковного майна в Україні під час голоду 1921 - 1923 років в Україні //Деп. в ГНТБ Укр. 20.06.95, N 1614 - УК 95.
5. Державна допомога голодуючим України в 1921 - 1923 роках //Деп. в ГНТБ Укр.20.06.95, N 1615 - УК 95.

АННОТАЦИЯ

ДРАМАРЕЦКИЙ Б.Б. "Голод 1921-1923 годов на Украине". Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Киевский Университет им.Тараса Шевченко, Киев 1997 г.

Защищается текст диссертации, в котором на основе многообразных, в значительной мере новых источников рассматривается проблема голода 1921-1923 годов в Украине. Проанализированы социально-экономические и политические причины продовольственного кризиса в УСРР после гражданской войны. Раскрывается судьба украинского населения и социальные явления возникшие на грунте голода. Исследованы особенности в организации помощи государственными органами власти голодающим, включая и изъятие церковного имущества, а также работа международных благотворительных организаций и комитетов.

SUMMARY

DRAMARETSKY B.B. "THE FAMING OF 1921-1923 IN UKRAINE". The claiming-dissertation on the scientific degree of candidate of historial studies speciality 07.00.01.- the history of Ukraine. Kiev Taras Shevchenko University, Kiev, 1997.

The dissertation, presented for consideration, deals with the history of the famine in Ukraine in 1921-1923 and is based on different and mostly new sources. The social, economic and political causes which led to the food crisis in Ukraine after the Civil War and the social consequences of the famine are analyzed. The policy of govermental bodies to organize assistance to the starving population (including confiscations of church property) and the aid rendered by international charity organizations and relief funds are investigated.

Ключові слова: голод, голодування, голодомор, сільське господарство, криза, селянство, народ, допомога, Україна.

Handwritten signature and number:
135002

AB 37.368

Підписано до друку 20.03.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 94.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86